QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 5-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i05.203

O‘ZBEK TILIDAGI DINIY LEKSIKADA AFFIKSATSIYA HODISASI

Hakimov Dilshodbek Yo‘ldoshevich
Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0003-0539-8521
dilshod_hakimov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasi morfologik va semantik jihatdan tahlil qilinadi. Diniy so‘zlarning o‘zbek tiliga moslashuvi jarayonida affikslarning o‘rni, yangi so‘z yasalishi va ma’no kengayishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Affiksatsiya diniy terminlarning grammatik tizimga integratsiyasini ta’minlab, ularning ijtimoiy va axloqiy ma’nolarini kengaytiradi. Tadqiqot natijalari affiksatsiya o‘zbek diniy leksikasida yuqori darajada mahsuldor jarayon ekanini ko‘rsatadi va tilning ichki rivojlanish imkoniyatlarini yoritadi.

Kalit so‘zlar: affiksatsiya, diniy leksika, so‘z yasalishi, morfologiya, semantik kengayish, o‘zbek tili

THE PHENOMENON OF AFFIXATION IN THE RELIGIOUS LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article analyzes the phenomenon of affixation in the religious lexicon of the Uzbek language from morphological and semantic perspectives. It examines the role of affixes in adapting religious terms into Uzbek, focusing on word formation and semantic extension. Affixation ensures the integration of religious vocabulary into the grammatical system while expanding its social and moral meanings. The findings show that affixation is a highly productive process in Uzbek religious lexicon and reflects the internal development potential of the language.

Keywords: affixation, religious lexicon, word formation, morphology, semantic extension, Uzbek language

ЯВЛЕНИЕ АФФИКСАЦИИ В РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕКСИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье рассматривается явление аффиксации в религиозной лексике узбекского языка с морфологической и семантической точек зрения. Анализируется роль аффиксов в адаптации религиозных терминов в узбекский язык, словообразовании и расширении значений. Аффиксация обеспечивает интеграцию религиозной лексики в грамматическую систему языка и расширяет её социально-нравственные значения. Результаты исследования показывают высокую продуктивность аффиксации в религиозной лексике узбекского языка.

Ключевые слова: аффиксация, религиозная лексика, словообразование, морфология, семантическое расширение, узбекский язык

KIRISH

O‘zbek tilidagi diniy leksika tarixan arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar asosida shakllangan bo‘lib, bugungi kunda u milliy til tizimining muhim semantik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ushbu qatlam faqat diniy tushunchalarni ifodalash bilan cheklanmay, balki axloqiy, madaniy va ijtimoiy ma’nolarni ham o‘z ichiga oladi. Diniy so‘zlarning o‘zbek tiliga moslashuvi jarayonida affiksatsiya hodisasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u yangi leksik birliklarning hosil bo‘lishi va mavjud so‘zlarning semantik kengayishida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Affikslar yordamida “din”, “imon”, “taqvo”, “halol” kabi o‘zlashma va tub birliklardan “dindor”, “imonli”, “taqvodor”, “halollik” kabi yangi so‘zlar shakllanadi. Bu jarayon tilning ichki grammatik imkoniyatlarini namoyon etadi hamda diniy terminlarning milliy til tizimiga integratsiyasini ta’minlaydi. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida affiksatsiya nafaqat morfologik, balki kognitiv va pragmatik hodisa sifatida ham o‘rganilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, diniy leksikada affiksatsiya jarayonini tahlil qilish tilning rivojlanish qonuniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi hamda uning ijtimoiy-madaniy funksiyalarini ochib beradi.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida affiksatsiya nafaqat morfologik jarayon, balki til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiruvchi murakkab lingvokognitiv hodisa sifatida ham talqin qilinadi (Nurmonov, 2013).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi va affiksatsiya masalasi keng o‘rganilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, Sayfullayeva va hammualliflar (2010) tomonidan yaratilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” asarida affiksatsiya o‘zbek tilining asosiy derivatsion mexanizmi sifatida tavsiflanib, so‘z yasalishining eng mahsuldor usuli ekani ta’kidlanadi. Ushbu manbada affikslarning semantik va grammatik funksiyalari batafsil yoritilgan bo‘lib, diniy leksik birliklarning morfologik tahlili uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nurmonov (2013) o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tilining tarixiy rivojlanish jarayonida o‘zlashma qatlamlarning milliy grammatik tizimga moslashuvi masalasini yoritadi.

Muallifga ko‘ra, arabcha va forscha diniy so‘zlar o‘zbek tiliga kirgach, affiksatsiya orqali faol derivatsion tizimga qo‘shilgan va yangi ma’nolar hosil qilgan. Bu yondashuv diniy leksikaning ichki transformatsiyasini tushunishda muhim hisoblanadi.

Mahmudov (2017) til va tafakkur munosabatini o‘rganar ekan, so‘z yasalishi jarayonini kognitiv jarayon sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, affikslar nafaqat grammatik birlik, balki insonning dunyoni idrok etish vositasi hamdir. Bu yondashuv diniy so‘zlardagi baholovchi (evaluativ) ma’nolarni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Jo‘rayev (2020) o‘zbek tilida so‘z yasalishi tizimini tahlil qilar ekan, affikslarning mahsuldorligi va ularning yangi leksik birliklar yaratishdagi rolini alohida ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlarida -li, -dor, -chi, -lik kabi affikslarning zamonaviy nutqda faol ishlatilishi ko‘rsatilgan bo‘lib, bu holat diniy leksika uchun ham bevosita tegishlidir.

Rasulov (2019) semantik o‘zgarishlar va metaforik kengayish jarayonlarini tahlil qilib, so‘z ma’nosining kengayishi ko‘pincha derivatsion jarayonlar bilan bog‘liqligini qayd etadi. Diniy leksikada bu holat “halollik”, “taqvodorlik” kabi birliklarda yaqqol ko‘rinadi, ya’ni affiksatsiya orqali diniy tushunchalar axloqiy kategoriya darajasiga ko‘tariladi.

Yusupova (2022) zamonaviy o‘zbek tilida diniy leksikaning qo‘llanishini o‘rganar ekan, internet va media tilida diniy so‘zlarning faollashganini va ular asosida yangi derivatsion birliklar paydo bo‘layotganini ta’kidlaydi. Bu holat affiksatsiyaning hozirgi bosqichda ham faol jarayon ekanini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqotda yuqoridagi adabiyotlar nazariy asos sifatida qabul qilindi va ularning yondashuvlari integrativ tarzda qo‘llanildi.

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasini o‘rganishda kompleks lingvistik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini morfemik tahlil, komponent tahlil, semantik interpretatsiya va qiyosiy tilshunoslik usullari tashkil etadi.

Morfemik tahlil yordamida diniy so‘zlarning ichki tuzilishi ajratildi va asos hamda affikslar aniqlashtirildi. Bu usul so‘z yasalish modelini tushunishda asosiy bosqich bo‘lib xizmat qildi. Komponent tahlil orqali esa diniy leksik birliklarning semantik tarkibi va ularning ichki ma’no bo‘laklari o‘rganildi.

Semantik interpretatsiya usuli diniy so‘zlarga qo‘shilgan affikslarning ma’no kengayishiga qo‘shgan hissasini aniqlash imkonini berdi. Masalan, “imonli” va “imonsiz” birliklari orqali baholovchi semantik qarama-qarshiliklar tahlil qilindi.

Qiyosiy tilshunoslik yondashuvi esa arab va fors tillaridan o‘zlashgan diniy so‘zlarning o‘zbek tilidagi affiksatsion transformatsiyasini ko‘rsatib berdi. Tadqiqot materiali sifatida 80 dan ortiq diniy leksik birliklar tanlab olindi va ular affiksatsion model asosida guruhlarga ajratildi.

Tadqiqot jarayonida yuqoridagi 6 ta ilmiy manba nazariy baza sifatida ishlatildi va ular asosida deduktiv hamda induktiv xulosalar chiqarildi. Bu metodologik yondashuv diniy leksikada affiksatsiya hodisasining tizimli va ilmiy asoslangan tahlilini ta’minladi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasi juda faol va tizimli morfologik jarayon ekanini ko‘rsatadi. Tahlil jarayonida 100 dan ortiq diniy leksik birliklar o‘rganildi va ulardan 50 dan ortiq real ishlatiladigan affiksatsion hosilalar ajratib olindi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, diniy so‘zlar o‘zbek tilining grammatik tizimiga to‘liq integratsiyalashgan bo‘lib, affikslar ularning semantik, pragmatik va ijtimoiy funksiyalarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Eng faol affikslar sifatida -li, -siz, -dor, -chi, -lik, -kor affikslari aniqlandi. Ushbu affikslar yordamida diniy terminlar nafaqat yangi so‘zlar hosil qiladi, balki baholovchi, normativ va ijtimoiy ma’nolarni ham ifodalaydi. Masalan, “imonli” va “imonsiz” birliklari qarama-qarshi axloqiy bahoni ifodalasa, “dindor” va “taqvodor” birliklari diniy amal darajasini ko‘rsatadi. Bu holat affiksatsiyaning faqat struktur emas, balki semantik jarayon ekanini tasdiqlaydi (Sayfullayeva va boshq., 2010).

Tahlil natijasida diniy leksikada affiksatsiya uch asosiy model bo‘yicha ishlashi aniqlandi:

1. **Sifat yasash modeli**: diniy tushunchaga sifat qo‘shimchasi qo‘shilib, inson xarakteri yoki holati ifodalanadi.

2. **Shaxs bildiruvchi model**: diniy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxs nomi hosil qilinadi.

3. **Abstrakt ma’no modeli**: diniy tushuncha umumiy axloqiy yoki falsafiy kategoriya darajasiga ko‘tariladi.

Affiksatsion misollar

Quyida tadqiqot davomida aniqlangan asosiy birliklar keltiriladi:

-li affiksi: imonli ba’zan iymonli, ibodatli, sabrli, taqvoli, duoli, niyatli, tavbali, adovatli;

-siz affiksi: imonsiz, sabrsiz, taqvosiz, gunohsiz, rahmsiz (kontekstual), adolatsiz (kengaygan diniy-axloqiy);

-dor affiksi: dindor, taqvodor, ro‘zador, omonatdor;

-lik affiksi: halollik, imonlilik, taqvodorlik, sabrlilik, shukrlilik, dindorlik, gunohkorlik, poklik, qullik (Ollohga nisbatan) itoatkorlik, g‘ururlilik (negativ kontekstda)

-kor affiksi: gunohkor, zulmkor, adovatkor (kengaygan).

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, diniy leksikada eng yuqori produktivlik -li va -lik affikslarida kuzatiladi, chunki ular ham individual, ham abstrakt ma’nolarni hosil qilishda faol ishtirok etadi (Jo‘rayev, 2020).

Qiyosiy jadval: affikslarning funksiyasi va ma’no xususiyatlari

Affiks	Asosiy vazifasi	Hosil bo‘lgan ma’no turi	Misollar	Produktivlik darajasi
-li	Sifat yasash	Ijobiy/neytral baho	imonli, sabrli, ibodatli	Yuqori

Affiks	Asosiy vazifasi	Hosil bo‘lgan ma’no turi	Misollar	Produktivlik darajasi
-siz	Sifat yasash	Salbiy/inkor ma’no	imonsiz, sabrsiz, taqvosiz	Yuqori
-dor	Shaxs/holat	Egalik va diniy amal	dindor, taqvodor	O‘rta
-lik	Abstrakt ot	Umumiy ma’no, tushuncha	halollik, dindorlik, poklik	Juda yuqori
-kor	Shaxs/holat	Faoliyat yoki natija	gunohkor, zulmkor	O‘rta

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, affiksatsiya diniy leksikada uchta asosiy funksiyani bajaradi: birinchidan, yangi so‘zlar hosil qiladi; ikkinchidan, diniy tushunchalarni axloqiy va ijtimoiy kategoriyalarga aylantiradi; uchinchidan, nutqning ekspressivligini oshiradi. Ayniqsa, -lik va -li affikslari orqali hosil bo‘lgan birliklar semantik kengayishning asosiy markazini tashkil qiladi.

Shuningdek, natijalar shuni ko‘rsatadiki, diniy leksikada affiksatsiya jarayoni statik emas, balki dinamik xarakterga ega. Zamonaviy media va og‘zaki nutqda yangi affiksatsion shakllar paydo bo‘lishi davom etmoqda. Bu holat Yusupova (2022) tomonidan ham tasdiqlanib, diniy leksikaning zamonaviy kommunikatsiyada faol qatlam ekanini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar o‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasi yuqori darajada tizimli, mahsuldor va semantik jihatdan boy jarayon ekanini isbotlaydi.

MUHOKAMA

O‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasini tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon nafaqat morfologik yasalish mexanizmi, balki tilning semantik va pragmatik rivojlanishida ham muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim jihatlardan biri shundaki, diniy so‘zlar tarkibida affikslar orqali hosil bo‘lgan birliklar ko‘pincha faqat diniy ma’no bilan cheklanib qolmay, balki keng ijtimoiy va axloqiy baholash funksiyasini ham bajaradi. Masalan, “imonli”, “taqvodor”, “dindor” kabi birliklar shaxsning diniy e’tiqodini ifodalash bilan birga, jamiyatda ijobiy axloqiy baho beruvchi indikator sifatida ham ishlatiladi. Bu holat Mahmudov (2017) tomonidan qayd etilgan til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tasdiqlaydi.

Affiksatsiya jarayonining diniy leksikadagi yana bir muhim jihati — o‘zlashma so‘zlarning milliy grammatik tizimga moslashuvidir. Arab va fors tillaridan kirib kelgan diniy terminlar o‘zbek tilida mustaqil leksik birlik sifatida emas, balki affikslar bilan faol kombinatsiyalashgan holda yashaydi. Bu jarayon tilning ichki integrativ imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Masalan, “din” so‘zidan “dindor”, “dinsiz” birliklarining hosil bo‘lishi, “halol” so‘zidan “halollik” va “halolxo‘r” kabi shakllarning paydo bo‘lishi o‘zbek tilining derivatsion tizimi yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari affikslarning produktivlik darajasi bir xil emasligini ko‘rsatdi. -li va -lik affikslari eng yuqori mahsuldorlikka ega bo‘lib, deyarli barcha diniy asos so‘zlar bilan birika oladi. -dor va -chi affikslari esa ko‘proq semantik chegaralangan bo‘lsa-

da, diniy faoliyat va shaxs nomlarini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Bu holat Jo‘rayev (2020) tomonidan ta’kidlangan affikslarning funksional differensiallashuvi bilan mos keladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim masala sifatida diniy leksikaning semantik kengayishi kuzatildi. Dastlab faqat diniy kontekstda qo‘llangan so‘zlar bugungi kunda umumiy axloqiy kategoriyalarga aylangan. Masalan, “halollik”, “gunohkorlik”, “savobli ish” kabi birliklar kundalik nutqda diniy kontekstdan tashqarida ham ishlatiladi. Bu holat Rasulov (2019) tomonidan tavsiflangan metaforik kengayish jarayoniga mos keladi.

Shuningdek, zamonaviy media va internet diskursida diniy leksikaning faollashuvi affiksatsiya jarayonining yangi bosqichga chiqayotganini ko‘rsatadi. Yusupova (2022) ta’kidlaganidek, raqamli kommunikatsiyada diniy so‘zlar asosida yangi derivatsion shakllar paydo bo‘lishi tilning dinamikligini oshirmoqda. Bu esa affiksatsiyani statik emas, balki doimiy rivojlanib boruvchi jarayon sifatida talqin qilishga asos beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi diniy leksikada affiksatsiya hodisasi juda faol va ko‘p funksiyali jarayon hisoblanadi. U bir tomondan yangi so‘zlar hosil qilsa, ikkinchi tomondan semantik kengayish va ijtimoiy baholash funksiyasini bajaradi. Eng muhimi, diniy so‘zlarga qo‘shilgan affikslar o‘zbek tilining ichki grammatik imkoniyatlarini to‘liq namoyon etadi va tilning milliy xususiyatlarini mustahkamlaydi. Kelgusida bu sohada kognitiv lingvistika va korpus lingvistika yondashuvlari asosida yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayfullayeva, R. va boshq. (2010). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent: Fan va texnologiya.
https://scholar.google.com/scholar?q=Hozirgi+o%CA%BBzbek+adabiy+tili+Sayfullayeva

2. Nurmonov, A. (2013). *O‘zbek tilshunosligi tarixi va nazariyasi*. Toshkent.
https://scholar.google.com/scholar?q=Nurmonov+o%CA%BBzbek+tilshunosligi+2013

3. Mahmudov, N. (2017). Til va tafakkur munosabati. *O‘zbek tili va adabiyoti jurnali*.
https://scholar.google.com/scholar?q=Mahmudov+til+va+tafakkur+2017

4. Jo‘rayev, N. (2020). O‘zbek tilida so‘z yasalishi masalalari. *Filologiya masalalari*.
https://scholar.google.com/scholar?q=Jo%CA%BBrayev+so%CA%BBz+yasalishi+2020

5. Rasulov, A. (2019). Semantik o‘zgarishlar va metafora. *Tilshunoslik tadqiqotlari*.
https://scholar.google.com/scholar?q=Rasulov+semantik+o%CA%BBzgarishlar+2019

6. Yusupova, D. (2022). Zamonaviy o‘zbek tilida diniy leksika. *O‘zbek tili va adabiyoti jurnali*.
https://scholar.google.com/scholar?q=Yusupova+diniy+leksika+2022